

**ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲՅՈՒՉԱՆԴԻԱՅԻ
ԵՒ ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻ ՀԵՏ**

Ազատ Բողոքյան

ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ

DOI: 10.56549/29537819-2024.5-51

Բանալի բառեր. *Քրիստոնյա Արևելք, Հայոց եկեղեցի, Կ. Պոլսի և Անտիոքի պատրիարքություններ, Հռոմի պապություն, Վրաց եկեղեցի:*

Հայաստանում քրիստոնեությունը պաշտոնական կրոն է հռչակվել Դ դարի սկզբին¹: Հայոց եկեղեցու առաջին հայրապետները, մինչև Պապ թագավորի կառավարման շրջանը (մոտ. 370–374) ձեռնա-

¹ Պատմաբանները ցայսօր միասնական ընդհանուր տեսակետ չունեն Հայաստանում քրիստոնեությունը պաշտոնական ճանաչելու թվականի շուրջ: Ընդունվածների մեջ ամենատարածվածը՝ հայոց եկեղեցու կողմից պաշտոնական ճանաչում ստացած ավանդական 301 թ. է, որը լայն շրջանառվել է Մ. Օրմանյանի «Ազգապատում» աշխատության հրապարակումից հետո: Բավական լայն տարածում է գտել նաև Վենետիկի Մխիթարյան հ. Պողոս Անանեանի տեսակետը, ըստ որի Գրիգոր Լուսավորիչը Կեսարիայում ձեռնադրվել և Հայաստանում նոր կրոնը տարածել է 314 թ. (տե՛ս **Ananian** 1961, p. 43–73, 317–360): Բոլոր հետազոտողների մեծագույն մասը, ով անդրադարձել է այնուհետև այդ թվականի ճշգրտմանը, ընդունել են Պ. Անանյանի փաստարկների հիմնական կորիզը՝ ըստ որի Հայաստանն առանց Հռոմեական կայսրության թույլատրության չէր կարող պաշտոնական կրոն հայտարարել քրիստոնեությունը: Այդ տարեթվին անդրադարձած հետազոտողներին կարելի է բաժանել մի քանի խմբի: Ոմանք այդ իրադարձության թվական են համարում 294–296 թ. (**Evadian** 2008, p. 365–370), թեպետ որոշ հետազոտողներ մատնացուցում են 305/6 թ. (**Մանասերյան** 1997, էջ 197–201, **Հարությունյան** 2006, սիւն 133–227): Շրջանառության մեջ է մնում նաև 311 թ. (**Chaumont** 1969, p.147–164 ; հմմտ. **Հակոբյան** 2020, էջ 78–81): Քրիստոնեության ընդունման առաջարկված այլ թվականներ, որոնք հայտնվել են հայագիտական մամուլում, տարածում չեն գտել:

դրվել են Կեսարիայի արքեպիսկոպոսների կողմից: Դրանից հետո Հայոց եկեղեցին հետզհետե ձևավորել է ինքնուրույն նվիրապետական համակարգ Այսրկովկասի Վրաց և Ադուանից եկեղեցիների հետ միասին: Այս նվիրապետական արժոռները մասն են կազմել Տիեզերական եկեղեցու, և ընդունել են առաջին երեք ժողովների (Նիկիա, Կ. Պոլիս, Եփեսոս) բոլոր որոշումները և դավանաբանական ձևակերպումները: Այսրկովկասի հիշատակված հոգևոր նվիրապետությունները, ինչպես նաև Հայոց եկեղեցու թեմական արժոռների մեծ մասը 387 թ. Հետո գործել են հիմնականում Սասանյան Պարսկաստանի քաղաքական սահմանների մեջ, իսկ Պարսից ժողովից (615/6) հետո², ամենայն հավանականությամբ, այդ երկրում պաշտոնական եկեղեցիներ են ճանաչվել շահ Խոսրով Բ Պարվեզի (570–628) կողմից, ի հակաշիռ նեստորական եկեղեցու, որը լեզիտիմ էր հռչակվել Իրանում դեռևս Ե դարի ընթացքում: Քրիստոնեության տարբեր ուղղությունների նվիրապետական կառույցների նկատմամբ Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի կայսերական իշխանությունը տարածելու անվերապահ քաղաքականությունն իր տարբեր դրսևորումներով դարեդար ավանդվելով, հասել է մինչև մեր օրերը, թեպետ հիշատակված պետություններից շատերը վաղուց ի վեր գոյություն չունեն այսօր: Մեր խնդիրն է, ներկայացնել հայ-բյուզանդական եկեղեցական փոխհարաբերությունների պատկերը մինչև ԺԴ դարի անցուդարձերը, երբ կործանվեց Կիլիկիայի հայկական պետությունը, իսկ Բյուզանդական կայսրությունը հետզհետե դադարեց որոշակի դեր կատարել Մերձավոր Արևելքի քաղաքական կյանքում:

Քաղկեդոնի Տիեզերական ժողովից հետո (451 թ.), շուրջ երեք հարյուրամյակ բյուզանդական և Հայոց եկեղեցիները փորձում էին ընդհանուր լեզու գտնել դավանաբանական հակամարտությունը և տիեզերական եկեղեցու մասնատվածությունը վերացնելու նպատակով: Տեսնում ենք, որ խնդիրը բարձրացվում էր թե՛ բյուզանդական

² Տե՛ս **van Esbroeck** 2001, p. 162–175.

(Չենոնի հենետիկոն³, Ե և Չ Տիեզերական ժողովներ⁴, Մորիկ կայսր⁵, Հերակլ կայսեր միականության դավանաբանություն⁶, պատկերամարտություն⁷ ևն.), այնպե՛ս էլ հայկական (կաթողիկոսներ Հովհան Մանդակունի⁸, Բաբկեն Ա⁹, Ներսես Բ-ի¹⁰, Աբրահամ Աղբաթանեցի¹¹, Եզր¹², Ներսես Գ Տայեցի¹³ և այլոք)¹⁴ կողմի նախաձեռնությամբ: Սկզբնաղբյուրները տեղեկություններ են հաղորդում Ե - Ը դարերի Տիեզերական ժողովներին հայ եպիսկոպոսների մասնակցության մասին¹⁵: Չ դ. և Է դարի սկզբի քրիստոսաբանական բանավեճերում նկատելի է նաև կյուրեղյան կամ նոր քաղկեդոնական դավանաբանական ձևակերպումների օգտագործումը, որն հնարավորություն էր տալիս քաղկեդոնականներին և ոչ-քաղկեդոնականներին հաղթահարել Քրիստոսի մարդեղության ընկալման որոշակի ջրբաժաններ¹⁶: Տրուլի կամ հինգվեցյան եկեղեցական ժողովն առաջիններից մեկն էր, ուր 32, 33, 56, 81, 95, 99-րդ կանոններում հակադարձում է Հայոց եկեղեցու մի շարք ծիսադավանական պատկերացումներին և ավանդությանը¹⁷: Պիտի նկատի ունենալ նաև, որ մինչև Է դարը Հայոց եկեղեցին նույն նվիրապետական համակարգի մեջ

³ Տե՛ս **Salaville** 1918, pp. 255–265; **Townsend** 1936, pp. 78–86.

⁴ Տե՛ս **Mejendorf** 2013; **Draguet** 1924; **Alpi** 2009; **Grazianskij** 2021; **Schäferdick** 1990, p. 527–529; **Ohme** 1990; **Kazaryan** 2022, c. 46–73.

⁵ **Dagron** 1993, p. 7–371.

⁶ **Մելքոնյան** 2018, **Մելքոնյան** 2022, էջ 173–232:

⁷ Տե՛ս **Bilderstreit** 1980, **Brubaker & J. Haldon** 2011, **Brubaker** 2012:

⁸ Տե՛ս **Եզեկյան** 2018, էջ 30–48:

⁹ Տե՛ս **Անանեան** 1991:

¹⁰ Տե՛ս Նույն տեղում:

¹¹ Տե՛ս **Garsoïan** 1999:

¹² Տե՛ս **Մելքոնյան** 2024:

¹³ Տե՛ս **Օրմանեան** 1912, սյուն 707–746:

¹⁴ Տե՛ս **Օրմանեան** 1912, սյուն 288–818, **Garsoïan** 2012:

¹⁵ Տե՛ս **Garsoïan** 1988, p. 249–285; **Ղազարյան** 2016, էջ 21–27:

¹⁶ Տե՛ս **Մելքոնյան** 2024, գլուխ Ա, 1.6 ; Գլուխ Բ, 2.3.2.2 և այլուր:

¹⁷ Տե՛ս **Kazaryan** 2022, c. 46–73:

Էր Վրաց և Ադվանից եկեղեցիների հետ¹⁸: Վրաց եկեղեցու հետ դավանաբանական բանակցություններն ընդհատվեցին Աբրահամ Ադրբանեցի և Կյուրոն կաթողիկոսների դավանաբանական թղթակցությամբ (607/8), որից հետո այս երկու եկեղեցիների միջև այլևս պաշտոնական դավանական երկխոսություններ տեղի չունեցան, իսկ Ադվանից կաթողիկոսարանն իր ճակատագիրը կապելով Արցախի և Ադվանքի հայազգի բնակչության հետ, հետզհետե դարձավ Հայոց եկեղեցու նվիրապետական համակարգի անքակտելի մասը¹⁹: Պատմական այս իրադարձություններից հետո, Է դարի սկզբին Այսրկովկասի քրիստոնեական կաևորագույն երեք եկեղեցիներից մեկը՝ վրացականը պոկվեց եկեղեցիների այսրկովկասյան խմբից և միացավ բյուզանդական եկեղեցուն (Ժամանակի ընթացքում անցնելով Անտիոքի մելկիտ պատրիարքի իրավասության ներքո), իհարկե պահպանելով բյուզանդական եկեղեցու հովանու ներքո իր ամբողջական նվիրապետական համակարգն ու կաթողիկոսական իշխանությունը²⁰: Այս ժամանակից ի վեր Բյուզանդիայի տարածքում (Կ. Պոլիս, Տրապիզոն, Փոքր Հայք, Կապադովկիա, Հյուսիսային Ասորիք և այլուր), Մեծ Հայքի արևմտյան և հյուսիսային գավառներում (Եկեղեաց, Տայք, Բարձր Հայք, Գուգարք և այլուր) նկատելի հոգևոր-եկեղեցական գործունեություն են ծավալել նաև բյուզանդական եկեղեցուն որդեգրված հայազգի ներկայացուցիչները, որոնք սկզբնաղբյուրներին հայտնի են 'հոռոմ', 'վրացի', 'արքաուն' կամ 'ծաթ' անուններով: Հայոց եկեղեցուց Է դարից հետո բաժանված այս համայնքներն էլ հսկայական հոգևոր-մշակութային ժառանգություն են թողել, թեպետ եկեղեցական նվիրապետության առումով ենթարկվել են Տիեզերական օրթոդոքս, կամ երբեմն էլ՝ վրաց եկեղեցու թեմական կառույցներին:

¹⁸ Հատկանշական է, որ ասորի պատմիչ Չաքարիա Մելիտենացու (Հռետոր) «Ժամանակագրության» մեջ Դվինում նստող Հայոց կաթողիկոսին է վերապահվում Այսրկովկասի և Անդրկովկասի քրիստոնեական եկեղեցիների նկատմամբ առաջնությունը. տե՛ս **Չաքարիա**, էջ 313–314:

¹⁹ Տե՛ս **Հակոբյան** 2022, Ը. 112–128, հատկապես էջ 127:

²⁰ **Djavaxov** 1908, Ը. 433–446, Դ. 39, 511–536, **Ակինեան** 1910, **Zekiyan** 1982, Ը. 155–174:

Դրա վառ ապացույցն են հիշատակված գավառներում մինչև Ի դարի սկիզբը պահպանված եկեղեցադավանական համայնքները²¹, հաճախ հայկական արձանագրություններով զարդարված եկեղեցիները և հայերենով պահպանված մատենագրական հուշարձաններն ու ձեռագրերը²²:

Հայոց եկեղեցու և Բյուզանդական կայսրության եկեղեցական հակամարտությունը դավանաբանական անջատման վերջնական փուլին հասավ Ը դարի առաջին կեսի Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Օձնեցու (717–728) գահակալության տարիներին, երբ Արաբական խալիֆայությունը նվաճելով Հայաստանը, հնարավորություն տվեց Հայոց եկեղեցուն ամրապնդել սեփական նվիրապետական համակարգի ամբողջականությունն ու ինքնուրույնությունը Մեծ Հայքի տարածքում: Հայոց եկեղեցու և Բյուզանդական կայսերական եկեղեցու հետ փոխհարաբերությունների սառեցումը համընկավ Լևոն Գ Իսավրացի (717–741) կայսեր իշխանության տարիներին որդեգրված պատկերամարտության պետական քաղաքականության հետ, թեպետ այդ շարժումն իր ուղղվածությամբ բնավ չազդեց Հայոց եկեղեցու ծիսադավանական պատկերացումների վրա: Հովհաննես Օձնեցին, Մանազկերտում ժողով հրավիրելով, կարողացավ դավանական հաշտության գալ Եփեսոսի դավանությանը հանգրվանած արևմտյան ասորական եկեղեցու ներկայացուցիչների հետ, մերժելով հուլիանականությունն ու սեվերականությունը²³: Այս ժողովում Հովհաննես Օձնեցին «անխախտ» է հռչակում նախնիներից ավանդած հունվարի 6-ի Ծննդյան և Յայտնութեան տօնի օրը, Պատարագի ժամանակ անխմոր հացի և անապական գինու օգտագործման ծեսը, արգելում է սննդակարգում ձկան և ձերթի հավելմամբ՝ «ապականել»

²¹ Ղազարյան 2024:

²² Տե՛ս Marr 1905, c. 1–68; Muradyan 1964, c. 29–39; Bartikian 1978, c. 97–101, Bartikian 1996, p. 19–30, Arutunova-Fidanean 2013, c. 9–20, Muradyan 2012b, c. 84–105, Muradyan 2012a, c. 38–47; Բոզոյան 2023, էջ 16–27:

²³ Տե՛ս Տեր-Մինասեան 1908, էջ 203–231, Օրմանեան 1912, սյուն 837–843, հմմտ. Մելքոնյան 2022, էջ 173–232:

պահիրը²⁴: Կարելի է ընդգծել, որ Հայոց եկեղեցու հիշատակված որոշ ծիսական ավանդույթներ խորթ և անընդունելի էին նաև ասորի հակաքաղկեդոնականներին, թեպետ այդ հողի վրա լուրջ եկեղեցաքաղաքական առնակատումներ տեղի չեն ունեցել, իսկ խնդիրները լուսաբանվել են հականառական գրականության մեջ²⁵: Տիեզերական եկեղեցու առաջին երեք ժողովների կանոնների հիմքի վրա Հովհաննես Օձնեցին ստեղծեց «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն, որով Հայոց եկեղեցին առաջնորդվում է ցայսօր²⁶: Այնուամենայնիվ, դավանաբանական երկխոսությունը բյուզանդական եկեղեցու հետ շարունակվեց նաև հետագայում: Հիշարժան է, որ հենց այս կաթողիկոսին է ուղղված թարգմանիչ Ստեփաննոս Սյունեցու թարգմանությամբ պահպանված Կ. Պոլսի պատրիարք Գերմանոս Ա-ի (715–730) նամակը²⁷:

Թ դարում Բաղդադի խալիֆայության սահմաններում ձևավորված Բագրատունիների պետությունը սկզբից ի վեր դաշնակցային փոխհարաբերություններ հաստատեց Մակեդոնական հարստության կայսրերի հետ: Բյուզանդական և Հայոց եկեղեցիների միջև երկխոսություն սկսվեց Կ. Պոլսի Փոստ պատրիարքի (858–867, 877–886) և Չաքարիա Ա Չազեցի (855–877) կաթողիկոսի իշխանության տարիներին²⁸: Պահպանվել են Շահապիվանի եկեղեցական ժողովի (862 թ.) կանոնները, ուր առաջին և վերջին անգամ Հայոց եկեղեցու դավանաբանության հետ միասին, ուղղափառ է հռչակվում նաև Քաղ-

²⁴ Տե՛ս **Ասողիկ** 1885, էջ 102–103, **Կիրակոս** 1961, էջ 69, հմմտ. **Օրմանեան** 1912, պլուն 841–843: Հայագիտության մեջ բանավեճ կա Հովհան Օձնեցու դավանական պատկանելության խնդրի վերաբերյալ տե՛ս **Գալստյան** 1977, էջ 245–253, **Եզեկյան** 2018a, էջ 47–54:

²⁵ Տե՛ս **Տեր-Մինասեան** 1908, էջ 136–270, **Դիոնիսիոս** 1938:

²⁶ Տե՛ս **Martirossian** 2004: Այս գրքի գրախոսությունը տե՛ս **Բոզոյան** 2006, էջ 101–117:

²⁷ Այս նամակագրության մասին տե՛ս **Dorfmann-Lazarev** 2013, p. 271–291:

²⁸ **Ակինեան** 1968, թիւ 1–3, պլուն 65–100, թիւ 4–6, պլուն 129–156, **Ակինեան** 1968b, պլուն 257–280, **Ակինեան** 1968c, թիւ 10–12, պլուն 439–450, **Ակինեան** 1968d, թիւ 10–12, պլուն 451–472: Այդ շրջանի համար տե՛ս նաև **Անանեան** 1988/1989:

կեղոնի հավատո բանաձևը²⁹: Բանակցությունների այս փուլին մանրամասնաբար անդրադարձել է Իգոր Դորֆման-Լազարևը՝ վերջերս լույս տեսած իր մենագրության մեջ, ուր նորովի վերաքննվում են բազմաթիվ նոր պատմաբանասիրական և աստվածաբանական խնդիրներ³⁰: Աշոտ Մսակեր պատրիկի (806–826) և Աշոտ Ա-ի (885–890) կառավարման տարիներին, հակադիր օրակարգերով Հայաստան են ուղարկվում երկու Հյուսիսատրիքյան վարդապետներ. 810/20-ական թթ. առաքվել է Խառանի քաղկեդոնական եպիսկոպոս Թեոդորոս Արիկուռայի նամակը (վկայություն կա նաև նրա անձամբ ժամանման մասին)³¹, իսկ տարիներ անց այցելել է Նանա Ասորի հակաքաղկեդոնական վարդապետը³²: Նրանցից երկրորդը հիշատակվում է նաև Փոտի հետ Չաքարիա կաթողիկոսի նամակագրության մեջ, իբրև 862 թ. Ծիրակավանի ժողովի մասնակից³³: Կ. Պոլսի եկեղեցու հետ Հայոց կաթողիկոսության պաշտոնական փոխհարաբերությունների մասին է խոսում Ժ դարի առաջին կեսից պահպանված Կոստանդին Է Ծիրանածին կայսեր (913–959), Նիկողայոս Ա Միստիկոս պատրիարքի (901–907, 912–925), Սմբատ Ա Բագրատունի (890–914) թագավորի ու Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցի կաթողիկոսի (898–929) նամակագրությունը, ուր բյուզանդական կողմը շարունակում էր պնդել բյուզանդական պատրիարիարքի ձեռքով կաթողիկոսին ձեռնադրելու, Հայոց եկեղեցու համար անընդունելի թեզը³⁴: Փաստաթղթերի «Գիրք Թղթոց» ժողովածոյում պահպանվել է նաև Ռոմանոս Ա Լեկապենոս (920–944) կայսերն ուղղված Վասպուրա-

²⁹ Maksudian 1988/9, p. 333–344; Ալեքսանյան 2021, էջ 45–49:

³⁰ Dorfmann-Lazarev 2004 ; գրախոսությունը տե՛ս Բոգոյան & Անանեան 2009, էջ 116–126:

³¹ Վկայություններ են պահպանվել, որ Թեոդորոս Արիկուռան և Նանա Ասորին Հայաստանում վիճաբանել են, տե՛ս Ակիմեան 1922, էջ 123–128:

³² Հայտնի է հայ մատենագրությանը նաև Հովհաննես Ալետարանչի Յայտնութեան թարգմանությամբ, տե՛ս Ակիմեան 1922, էջ 139–163:

³³ Տե՛ս Ակիմեան 1922, էջ 115–147, հմմտ. Dorfmann-Lazarev 2004, p. 68–81:

³⁴ Տե՛ս Nikolas 1973, p. 370–371, 447–451, 579, 566–567; Դրասխանակերտցի 2010, էջ 521–524, 525–532, Bartikian 1966, p. 251–256; հմմտ. Բարթիկյան 2002, էջ 153–158, ինչպես նաև Օրմանեան 1912, պլուն 1045–1052:

կանի թագավոր Գագիկ Արծրունու նամակը, որը Հայաստան է հասել Թեոդորոս Ա Ռշտունու (մոտ. 930–941) կաթողիկոսության տարիներին³⁵:

Հաջորդ կաթողիկոս, Եղիշե Ա Ռշտունու (941–946) հայրապետական իշխանության տարիներից հայտնի է, որ մեծ քանակի հակաքաղկեդոնական (ենթադրելի է նաև քաղկեդոնական) վանականներ են Բյուզանդական կայսրության արևելյան սահմաններից գաղթել Բագրատունյաց Հայաստանի տարածք, հալածվելով Բյուզանդական տերության և եկեղեցու կողմից³⁶: Հալածանքների պատճառները սկզբնաղբյուրները չեն ներկայացնում: Այդ հոգևորականները Անանիա Մոկացու գահակալման շրջանում (946–968) հաստատվում են Մեծ Հայքի բազմաթիվ գավառներում և հիմնում նոր վանքեր (Արշարունիքում՝ Կամրջաձոր և Կապուտքար, Շիրակում՝ Հոռոմոս և Դպրեվանք, Ռշտունիքում՝ Նարեկավանք, Դերջանում՝ Խլաձոր, Լիկանտոնում՝ Նահրնեար, Խարբերդում՝ Մովսեսի վանք, Կարինում՝ Հնձուց վանք, Վայոց Ձորում՝ Ցախաց քար և ուրիշներ)³⁷: Այս վանքերի հիմնադրումից հետո, թեպետ սպասելի էր հակառակ ռեակցիան, Հայոց եկեղեցու հակաքաղկեդոնական դիրքորոշումն ավելի է ամրապնդվում: Դրան նպաստում էին նաև հիշատակված վանքերի վանական գործիչներն ու վանահայրերը: Միաժամանակ, Հայոց եկեղեցում մինչ այդ գերակշռող անհատ անապատականությանն ի գերակշիռ, ստեղծվում են վանական եղբայրությունների բազմաթիվ կենտրոններ, որոնք առաջնորդվում էին բյուզանդական վանական հաստատությունների կանոնադրություններով. ամենայն հավանականությամբ դրանք են մատենագրության և գիտական գրականությ-

³⁵ Տե՛ս **Գիրք Թղթոց** 1901, էջ 295–301; հմմտ. **Օրմանեան** 1912, սյուն 1078–1080: Գագիկի թղթի մասին տե՛ս **Gouillard** 1979, p. 399–418, **Յուզբաշյան** 1974, p. 35–44:

³⁶ Այս մասին տե՛ս **Վարդան** 1862, էջ 88 :

³⁷ Տե՛ս **Ասողիկ** 1885, էջ 173–178, հմմտ. **Օրմանեան** 1912, սյուն 1084, 1100–1106, 1146–1148:

յան մեջ հիշատակվել իբրև «Բարսեղ Մեծի կանոնների» վրա հիմնված վանական հաստատություններ³⁸:

Անանիա Մոկացի կաթողիկոսն իր գահակալության շրջանում, ի հակակշիռ Բյուզանդական կայսրության և հզորացող Արխագաց թագավորության՝ հանձինս օրթոքս Բեր իշխանի ասպատակությունների³⁹, և Հայաստանի մի շարք տարածքներում հակաքաղկեդոնականների դեմ սանձազերծված հալածանքների, հրամայում է. «... զքաղկեդոնական մկրտեալսն կրկին անգամ... մկրտել»⁴⁰: Այս քայլով նա հակադարձում էր Բյուզանդական կայսրության մեջ, հետզհետե նորմատիվ դարձող՝ այլ դավանության քրիստոնյաներին մկրտելու կանոնական արարողակարգին⁴¹: Հոգևոր-քաղաքական այս որոշումը կապված էր նաև Հայաստանի տարբեր գավառներում (Ադուանք, Միւնիք, Վասպուրական և այլուր) կենտրոնախույս քաղաքական միտումների ուժեղացման հետ, որոնք ժամանակ առ ժամանակ դավանաբանական բնույթ էին ստանում⁴²: Հավանաբար հիմքեր ունի Ասողիկ պատմագրի հավաստիացումը, որ նորընտիր Վահան Ա. Սյունեցի (966-970) կաթողիկոսը մեղադրվել է, վերևում հիշատակված վանքերի հոգևորականների կողմից Հայաստանում քաղկեդոնականությունը հովանավորելու մեջ, որի համար գահընկեց է ար-

³⁸ Տե՛ս **Vogüé** 2003, pp. 5–17; **Silvas** 2005; Հայոց եկեղեցու վանական հաստատություններում բարսեղյան կանոնադրության կամ «Գիրք Հարցողաց»ի ձեռագրերի մասին, տե՛ս **Անասեան** 1976, սյուն 1361–1363: Բարսեղ Կեսարացու վանական կանոնները պահպանվել են նաև հայ քաղկեդոնականների կողմից ընդօրինակված Երուսաղեմի Ս. Յակոբեանց վանքում պահպանվող (N 339) մի եզակի ձեռագրում, տե՛ս **Bartikian** 1988, c. 163:

³⁹ Պատմաբան Ա. Եղիազարյանն այս իրադրությունն ենթադրաբար թվագրում է 942 թ., տե՛ս **Եղիազարյան** 2018, էջ 77–79:

⁴⁰ **Ասողիկ** 1885, էջ 178, հմմտ. **Օրմանեան** 1912, սյուն 1105–1106, **Բոզոյան** 2004, էջ 79: Քաղաքական իրադարձությունների շարադրանքը տե՛ս **Եղիազարյան** 2017, էջ 60–73:

⁴¹ **Kazaryan** 2022, c. 66.

⁴² **Օրմանեան** 1912, սյուն 1090–1100:

վել⁴³: Ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, Վահան Ա կաթողիկոսը նամակ է ուղարկել Հովհաննես Չմշկիկին (969–976), որին իբրև պատասխան՝ կայսրը Ղևոնդ վարդապետի ձեռքով իր ուղերձն է առաքել Հայոց եպիսկոպոսներին, իշխաններին և Աշոտ Գ Ողորմած (953–978) թագավորին⁴⁴: Անանիա Մոկացու քեռորդի⁴⁵ Խաչիկ Ա Արշարունի (972–991) կաթողիկոսն ի վիճակի եղավ խաղաղեցնել հոգևոր կյանքը և դավանական պայքարը Բագրատունյաց թագավորության ներսում⁴⁶: Այս կաթողիկոսի գահակալության տարիներին Բյուզանդիայի հետ ունեցած մշակութային կապերի մասին է խոսում Անիի Տրդատ ճարտարապետի կողմից Կ. Պոլսի Ս. Սոփիայի տաճարի վերանորոգման մասին տեղեկությունը⁴⁷, ինչպես նաև վկայությունը, թե իբր Վասիլ Բ կայսրը մերժելով Քաղկեդոնի դավանաբանությունը, մկրտվել է Պաղակձիակի Հայոց վանքում⁴⁸: Սկզբնաղբյուրներում պահպանվել է նաև հակառակ տեղեկեցը. օրինակ՝ Մուշեղ Բագրատունին Սմբատի դեմ գործելով՝ արար Արլիան ոստիկանին դրդում է ավերել Տայքի հոռոմոց (այն է՝ բյուզանդական դավանության պատկանող) վանքերը, ինչպես նաև, միևնույն ժամանակ Սեբաստիայի և Մելիտենեի եպիսկոպոսները փորձում են հայերին քաղ-

⁴³ Տե՛ս **Օրմանեան** 1912, սյուն 1112–1114: **Ալեքսանյան** 2019, էջ 38–54, **Եղիազարյան** 2020, էջ 91–97:

⁴⁴ Տե՛ս **Օրմանեան** 1912, սյուն 1028, հմմտ. **Եղիազարյան** 2020; **Dédéyan** 2014, p. 225–230:

⁴⁵ Արժե հիշատակել, որ Հայոց կաթողիկոսական գահի վրա Խաչիկ Ա-ից մինչև Խաչիկ Բ կաթողիկոսները Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի արյունակից հարազատներն են: Նույն տոհմից էր նաև Փիլարտոս Վարաժնունու իշխանության տարածքում կաթողիկոսական իշխանություն ընդունած Սարգիսը և Թեոդորոս Ալախոսիկը, տե՛ս **Օրմանեան** 1912, սյուն 1297–1299, 1315:

⁴⁶ Տե՛ս **Տեր-Վարդանյան & Սահակյան** 2012, էջ 92–103, **Եղիազարյան** 2020, էջ 98:

⁴⁷ **Օրմանեան** 1912, սյուն 1130, Maranci 2003:

⁴⁸ Վանքի և հիշյալ իրադարձության վկայությունը Հովհաննես Կոզեռնի ու Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ է, տե՛ս **Կոզեռն** 2012, էջ 80, **Մատթեոս** 1898, էջ 50, **Օրմանեան**, սյուն 1132:

կեղդոնական դարձնել⁴⁹: Հայոց եկեղեցու որոշ վանքերում Խաչիկ Արշարունին շարունակում էր հետևել օձնեցիական դավանանքի անադարտ պահպանմանը. դրա մասին ապացույց է Ապարանից Ս. Խաչ եկեղեցու սրբացման պատմությունը⁵⁰: Սարգիս Ա Սևանցու (992–1019) գահակալության տարիներին հայ-բյուզանդ-վրացական հակամարտությունն էլ ավելի է սրվում, երբ Գագ բերդի իշխան Դեմետրը՝ կրկնամկրտությամբ 998 թ. վրաց-քաղկեդոնական է դառնում⁵¹, իսկ Տայքի կառավարիչ Դավիթ Կյուրոպաղատը՝ գրավելով Խլաթը, ապականում է տեղի հայոց եկեղեցին, քանի որ մահմեդական սրբավայրի հետ նույն հարթության մեջ է դիտում այն՝ չցանկանալով տարբերակել մզկիթից⁵²: Դավիթ Կյուրոպաղատի մահից հետո՝ 1101 թ., չնայած դավանական նույնությանը՝ Տայքը կտակով անցնում է Բյուզանդական կայսրությանը⁵³, իսկ 1007 թ. քաղկեդոնականների և հակաքաղկեդոնականների միջև սկսվում են նոր խժդժություններ Ծռագատկի տոմարական խնդրի շուրջ, որն ավարտվում է հավատացյալների արյունալի բախումներով⁵⁴: Հայոց եկեղեցու դավանանքի և ծիսակարգի դեմ բյուզանդական մատենագրության մեջ աշխատանքներ են գրում Նիկոն Մետանոետեսը (մոտ † 998) և Նիկոն Սկլեռնեցին (մոտ. 1027–1097)⁵⁵:

Կաթողիկոս Պետրոս Ա-ը (1019–1058) բյուզանդական կրթությանը տուրք տված կաթողիկոսական գահակալներից էր, թեպետ նրա եկեղեցական քաղաքականության մեջ չի նկատվում քաղկեդոնակա-

⁴⁹ Տե՛ս **Գիրք Թղթոց** 1901, էջ 302–322, հմմտ. **Օրմանեան** 1912, սյուն 1132–1138:

⁵⁰ Տե՛ս **Օրմանեան** 1912, սյուն 1147–1148, 1183:

⁵¹ Տե՛ս **Ասողիկ** 1885, էջ 257:

⁵² Տե՛ս **Ասողիկ** 1885, էջ 268: Դավիթ Կյուրոպաղատի իշխանության տարիներին Տայքի հայախոս ազգաբնակչության մասին տե՛ս **Abuladze** 1944, p. 03–018: **Մուրադյան** 2008, **Մուրադյան** 2009, էջ 96–105:

⁵³ **Օրմանեան** 1912, սյուն 1173–1177:

⁵⁴ Այս խնդրի շուրջ բախումները հետագայում շարունակվում են յուրաքանչյուր 95 տարին մեկ անգամ, տե՛ս **Օրմանեան** 1912, սյուն 1166–1167:

⁵⁵ Տե՛ս **Օրմանեան** 1912, սյուն 1185–1187, հմմտ. **Beck** 1959, S. 137, 589–590, 600; **Nikon** 2014:

նությանը սատարելու փաստեր: Այնուամենայնիվ, նրա աջակցությանը Վասիլ Բ Բուլղարասպան կայսրը ձեռք բերեց Անիի Յովհաննես (Սմբատ) Բ թագավորի կտակը, որով վերջինիս մահից հետո Անիի թագավորությունը պետք է միանար Բյուզանդական կայսրությանը: Նման քաղաքականություն կայսրությունը վարում էր թե՛ Այսրկովկասյան, և թե՛ Բալկանյան քաղաքական կազմավորումների և եկեղեցիների նկատմամբ⁵⁶: Այդ փաստաթուղթը Պետրոս կաթողիկոսը Վասիլ Բ-ին հանձնեց վերջինիս Այսրկովկաս՝ Ափխազաց Գեորգի և վրաց Գուրգեն թագավորների դեմ ձեռնարկած ռազմարշավի վերջում, երբ կայսրը 1023 թ. հանգրվանել էր Տրապիզոնում և հանդիսավորապես հունվարի 6-ին տոնում էր Աստվածահայտնության տոնը⁵⁷: Պետրոսին թույլ էր տրվել Տրապիզոնով անցնող գետի՝ իրենից ավելի վեր գտնվող հոսանքում, բյուզանդական հոգևորականներից առաջ, կատարել ջրօրհներ, քանի որ բյուզանդական հոգևորականները թերակատար էին համարում Հայոց եկեղեցու ծեսը. «...ներքոյ կալով գօրհնեալն Հայոց կրկին օրհնեսցեն»⁵⁸: Ի հակակշիռ բյուզանդական եկեղեցականների «հնարամտության», հայկական միջավայրում ծնվում է հրաշքի մասին ավանդությունը, որով իբրև թե Պետրոս կաթողիկոսը կանգնեցրել է գետի ընթացքը և հնարավորություն չի տվել, որ գետի ջրերը հասնեն Տրապիզոնի օրթոդոքս մետրոպոլիտին, այդ իսկ պատճառով էլ կաթողիկոսը վաստակել է Գետադարձ պատվանունը⁵⁹: Հիշարժան է, որ կայսեր հետ կնքված Հովհաննես թագավորի կտակի հետ կապված վերոհիշատակյալ գործարքից հետո, կաթողիկոսը Անի չի վերադառնում և մի քանի տարի անցկացնում է Սեբաստիա քաղաքում, իր հայրենի թագավորությունը բյուզանդացիներին հանձնած և այստեղ տեղափոխված Վասպու-

⁵⁶ Նման քաղաքականության արդյունքում է կայսրը վաստակել Բուլղարասպան մականունը, տե՛ս **Holmes** 2005:

⁵⁷ **Օրմանեան** 1912, պուն 1200–120:

⁵⁸ **Մատթեոս** 1898, էջ 50, հմմտ. **Օրմանեան** 1912, պուն 1202:

⁵⁹ Հետաքրքիր է, որ հրաշքի մասին ավանդությունը չկա ժամանակակից Արիստակես Լաստերտցու երկում և հասել է հետագայի պատմիչների (Սամուել, Կիրակոս, Սմբատ և այլք) երկերում:

րականի թագավոր Սենեքերիմ Արծրունու ընկերակցությամբ, որը բյուզանդական արքունիքում դավեր էր նյութում կայսեր դեմ⁶⁰: Պետրոս Սեբաստիայում մնաց հավանաբար մինչև Վասիլ Բ Բուլղարասպանի մահը և նոր կայսեր՝ Կոստանդին Ը-ի (1026–1028) իշխանության սկզբին արդեն վերադարձել էր Անի: Նոր կայսրը ըստ Արիստակես Լաստիվերտցու փորձում է հրաժարվել Հովհաննես-Սմբատի կտակից, և կաթողիկոսարանի հյուրատես Կիրակոսին է հանձնում այդ փաստաթուղթը⁶¹, որն էլ հետագայում խաղարկվում է բյուզանդացիների սկսած մերձավորարևելյան քաղաքական պասիանսում: Այնուամենայնիվ, այդ ամենից հետո, Պետրոս Ա կաթողիկոսը չկարողանալով իր տեղը գտնել Անիում, ուր ներքին պայքար էր գնում արքունական երկու խմբավորումների ղեկավարների՝ Սարգիս Հայկազնի և Գրիգոր Պահլավունու միջև, 1028 թ. տեղափոխվում է Վասպուրականի Ջորավանք: Նկատի ունենալով 1033 թ. օգոստոսի 10-ի արևի խավարումը՝ Հովհաննես Կոզեռնը կանխատեսում է իբրև Զրիստոսի խաչի վրա բարձրացումից հետո եկած հազարամյակի վերջ, իսկ Հովհաննես-Սմբատ թագավորը մեղադրում է Պետրոս կաթողիկոսին առաջնորդարանը թափուր թողնելու և Բյուզանդիայի տարածքում⁶² պատսպարվելու մեջ: Թագավորի, իշխանների և Վասպուրականի դուքսի պահանջով, 1037 թ. հետո Անի վերադարձած Պետրոս Գետադարձին ձերբակալում են և գահընկեց հայտարարում, նրա փոխարեն կաթողիկոսական գահ են բարձրացնում Սանահնի վանական Դեոսկորոսին, որի կառավարման շուրջ մեկ տարվա ընթացքում ավելի է վատթարանում երկրի ներքին կացությունը⁶³: Գրիգոր Պահլավունու (որին պատկանող Բջնի ամրոցում փակել էին Պետրոս կաթողիկոսին) և իր հորեղբայր՝ արքունական մարզպան Տիգրան Ապլդարիայի խորհրդով, 1038 թ. վերջին Անի է հրավի-

⁶⁰ Տե՛ս **Օրմանեան** 1912, սյուն 1204–1206, **Վարդանեան** 1969, էջ 219–221:

⁶¹ Տե՛ս **Արիստակես** 1963, էջ 57:

⁶² Թեպետ այդ վանքը Գեորգ Բ Գառնեցու, Հովհաննես Ե Դրասխանակերտցու, Ստեփանոս Բ, Թեոդորոս Ա և Եղիշե Ա Ռշտունիների ժամանակ էլ եղել էր կաթողիկոսական աթոռանիստ:

⁶³ **Օրմանեան** 1912, սյուն 1213–1213:

րվում Ադուանից կաթողիկոս Յովսեփը, որն էլ հրավիրելով եկեղեցական ժողով, հունվարի 6-ին Պետրոս կաթողիկոսին վերականգնում է կաթողիկոսական գահի վրա⁶⁴։ Այնուհետև, ըստ Մ. Օրմանյանի, ներքին համաձայնություն է կայանում Սարգիս Հայկազնի, Գրիգոր Պահլավունու և Պետրոս կաթողիկոսի միջև, որի նպատակն էր իրականացնել Հովհաննես-Սմբատ թագավորի՝ Վասիլ Բ-ին տված, կտակի դրույթները⁶⁵։ Երեք տարի անց (1041/2 թ.) մահանում են Հովհաննես-Սմբատ և Աշոտ արթոռակից-եղբայր թագավորները։ Միքայել Գ Պափլագոնացի (1034–1041) և Միքայել Դ Կալափատոս (1041–1042) կայսրերի արքունիքում կրկին շրջանառվում է Հովհաննես (Սմբատ) Բ-ի կտակը, որն էլ հաջորդ՝ Կոստանդին Թ Մոնոմախոս (1042–1055) կայսրը փորձեց օգտագործել Բագրատունյաց թագավորության տարածքին տեր դառնալու համար, օգտվելով Անիի իշխանությունը վերցրած եռապետների հակամարտությունից⁶⁶ և Մելջուկյան ռազմարշավների դաժանություններից։ Թույլ չտալով կտակի կատարումը, Գրիգոր և Վահրամ Պահլավունիների հովանավորությամբ Հովհաննես-Սմբատի եղբայր Աշոտի որդին օժվում է Հայոց թագավոր և ձերբակալում Անիի միջնաբերդում ամրացած Վեստ Սարգսին, որի հետ թագավորը շուտով հաշտվում է, քանի որ բյուզանդական բանակները պատերազմի էին ելել Վահրամ Պահլավունու հրամանատարությամբ կռվող հայկական զորաջոկատի դեմ⁶⁷։ Բագրատունյաց Անիի վերջին թագավորը փորձում է թույլ չտալ Անի քաղաքի ներսում քաղաքի պաշտպանների միջև ծայր առած ներքին հակամարտությունը։ Կոստանդին Մոնոմախին խորհուրդ է տրվում սիրով Կ.Պոլիս՝ Բյուզանդիայի մայրաքաղաք հրավիրել Գագիկ Բ-ին։ Հայոց թագավորը հավատալով կաթողիկոսի և Վեստ Սարգսի երդմանը, վերջապես գնում է կայսեր մոտ և առժամանակ արժանանում է իր դիրքին վայել ընդունելության։ Այդ ժամա-

⁶⁴ Օրմանեան 1912, պրլն 1216:

⁶⁵ Օրմանեան 1912, պրլն 1218:

⁶⁶ Օրմանեան 1912, պրլն 1220–1224:

⁶⁷ Օրմանեան 1912, պրլն 1224:

նակ, ըստ Արիստակես Լաստիվերտցու, Պետրոս կաթողիկոսը անմիջապես դիմում է Արևելաց կողմանց Սամուսատում նստող կուսակալին և դրժում Գագիկին տված երդումը, որից հետո կայսրը Կ.Պոլսում գտնվող Գագիկից պահանջում է կատարել Հովհաննես-Սմբատի կտակի պայմանները և դրա փոխարեն կայսրությունից տարածք ստանալ Կապադովկիայում⁶⁸: Երդմնագանց կաթողիկոսն ու Վեստ Սարգիսն իրենց նյութական բարեկեցությունը նախընտրելով, Անիի բանալիները հանձնում են կայսեր պաշտոնյաներին, իսկ կայսրը Գագիկին տալիս է Կալոնպադատ և Պիզու բնակավայրերը⁶⁹: Անիի պաշտպանները 1145 թ. տեղեկանալով Կ. Պոլսում Գագիկի կայացրած որոշմանը, քաղաքի դռները բացում են բյուզանդական զորահրամանատար պարակոմանոս Միքայել Իսախիտի առջև⁷⁰: Բյուզանդական հաջորդ կուսակալ Կամենասը Կոստանին Մոնումախ կայսեր հրամանով ստիպում է այս անգամ Պետրոս Գետադարձին՝ հեռանալ Արծն, որից հետո բանտարկելով ուղարկում է Կ.Պոլիս, իսկ քիչ անց՝ փոխադրում Սեբաստիա⁷¹: Այդ նույն ժամանակ իր պաշտպան զորաջոկատներից զրկված Անի է ներխուժում սելջուկյան սուլթան Ալի Արսլանը: Պետրոս Գետադարձի քաղաքական իրադարձություններով հարուստ գահակալության վերջին տարիներին գահակից կաթողիկոս է օծվում նրա քեռորդի Խաչիկ Ա Անեցին (1058–1065), որը Պետրոսի մահից հետո հաստատվում է Սեբաստիայում, ապա՝ Կոկիսոնի սահմաններում գտնվող Թավրուր բնակավայրում: Նրա գահակալության առաջին տարիներին գահ բարձրացած Կոստանդին ԺԱ Դուկիծ (1059–1068) կայսրը փորձում է բռնությամբ վերացնել Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը, ենթարկելով կաթողիկոսարանը բյուզանդական եկեղեցուն⁷²: Հիշատակված կայսեր իշխանության վերջին տարիներին (1065 թ. հետո), կաթողիկոսին Սե-

⁶⁸ Արիստակես 1963, էջ 62–63:

⁶⁹ Օրմանեան 1912, պրլն 1226–1228:

⁷⁰ Օրմանեան 1912, պրլն 1128–1130, հմմտ. Yuzbashyan 1988, c. 162–170:

⁷¹ Օրմանեան 1912, պրլն 1130–1133:

⁷² Տե՛ս Մատթեոս 1898, էջ 159–161, Սմբատ 1859, էջ 75, հմմտ. Օրմանեան 1912, պրլն 1256–1258:

բաստիայից Կ.Պոլիս են հրավիրում Վասպուրականի թագավորներ Ատոմն ու Աբուսահիր, որոնք Հակոբ Քարափնեցի (կամ Սանահնեցի) վարդապետի և Գագիկ Բ Անեցի⁷³ թագավորի հետ փորձում էին բյուզանդական կայսրության և եկեղեցու ոտնձգություններից պաշտպանել Հայոց եկեղեցու իրավունքներն ու դավանանքը, ամեն գնով պահպանելով նոր կաթողիկոս ձեռնադրելու դարերի ընթացքում հայրենիքում մշակված կանոնակարգը⁷⁴:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանի պատմության մեջ նոր էջ է բացվում, երբ բյուզանդական կայսր Միքայել ԺԱ Դուկասի համաձայնությամբ կրկին թույլ է տրվում Բյուզանդիայի տարածքում ձեռնադրել հաջորդ կաթողիկոսին, քանի որ մինչ այդ Բյուզանդիային պատկանող տարածքներում Հայոց եկեղեցուն պատկան թեմեր չէր թույլատրվում բացվել: Այդ կաթողիկոսը դարձավ բյուզանդական պաշտոնյա՝ Գրիգոր մագիստրոս Պահլավունու որդի Վահրամը, որը ստանալով եկեղեցական աստիճանակարգի բոլոր նախորդ աստիճանները, մի քանի օրում, կաթողիկոս է ձեռնադրվում Գրիգոր Բ (1066–1105) անունով⁷⁵: Նա առաջին հայրապետն էր, որը ձեռնադրվել և օծվել էր Մեծ Հայքի տարածքից դուրս, թագավորական իշխանության կորստի պայմաններում, մի տարածաշրջանում ուր բյուզանդական կայսրության քաղաքականության հետևանքով հավաքվել էին իրենց ժառանգական տարածքներից զրկված գրեթե բոլոր Հայոց թագավորները և իշխանական վերնախավը, իրենց զորաջոկատներով: Գրիգոր Բ-ը նաև պաշտոնապես առաջինն էր ԺԲ դ. Պահլավունի տոհմի կաթողիկոսներից, որոնք հայրապետական գահը ժառանգելով մեկը մյուսից՝ իշխեցին մինչև ԺԳ դարի սկիզբը⁷⁶:

⁷³ Ըստ Վարդանի Գագիկ Աբասյանն է Կ. Պոլիս մեկնել տե՛ս **Վարդան** 1862, էջ 102, հմմտ. **Օրմանեան** 1912, սյուն 1271–1272:

⁷⁴ Տե՛ս դավանության գիրք՝ **Մատթեոս** 1898, էջ 160–179, հմմտ. **Օրմանեան** 1912, սյուն 1269–1272:

⁷⁵ Տե՛ս **Թորոսյան** 2018, էջ 23–44:

⁷⁶ Այս տոհմի վերջին կաթողիկոսը 1195/6–1203 թ. գահակալած Գրիգոր Չ Ավիրատն է: Պահլավունիների ժառանգական կաթողիկոսական իշխանության համար տե՛ս **Թորոսյան** 2018, էջ 89–104:

Գրիգոր Վկայասերի ժամանակներից ի վեր նկատելի է Հայոց եկեղեցու նվիրապետական կառույցի աշխարհագրական ընդարձակում, որը կապված էր Բագրատունյաց թագավորության կործանումից հետո Մերձավոր Արևելքում հայ ազգաբնակչության և զինվորական ջոկատների աննախադեպ տարածման, ինչպես նաև բյուզանդական կայսրության թուլացման պրոցեսների հետ: Հայոց եկեղեցու եպիսկոպոսական նոր աթոռներ են հաստատվում Կիլիկիայում, Հյուսիսային Ասորիքում, Եգիպտոսում, ուր վաղուց ի վեր գործում էին նաև բյուզանդական եկեղեցու նվիրապետությանը պատկանող թեմական առաջնորդներ:

Խաչակրաց առաջին արշավանքի բանակների մուտքով, բարձրանում է Հայոց եկեղեցու կարևորությունը տարածաշրջանում: Այդ իրադարձությունների նախօրեին նկատվում է հայ-ասորական եկեղեցադավանաբանական փոխհարաբերությունների սրում, որի արտահայտությունն է հակոբիկ Հովհաննես բար Շուշանի կաթողիկոսի (1064–1073) Հայոց հայրապետին գրած նամակը, որին հավանաբար պատասխանել է Գրիգոր Վկայասերի աթոռակից-կաթողիկոս Գեորգ Լոռեցին⁷⁷: Պիտի ենթադրել, որ Հայոց կաթողիկոսարանը փոխհարաբերությունների մեջ է մտել նաև Խաչակրաց արշավանքների պատրաստվող Հռոմի պապական եկեղեցու հետ⁷⁸: Գրիգոր Բ-ը փորձում էր նաև փոխհարաբերություններ հաստատել քաղկեդոնականության հետևորդ հայ իշխանական ընտանիքների հետ, դրա վառ օրինակը Փիլարտոս Վարաժնունու և Թոռնիկ Մամիկոնյանի հետ փոխհարաբերություններն են և Հոնիում՝ Փիլարտոսի իշխանության տարածքում, Սարգսին կաթողիկոս ձեռնադրելու թույլտվությունն է⁷⁹: Միաժամանակ նկատելի է Հայոց եկեղեցու ներսում կենտրոնախույս ուժերի կենտրոնացում մի շարք աշխարհագրական տարածքներում: Հայոց կաթողիկոսի կողքին հայտնվում են Ծամնդավի, Հո-

⁷⁷ Այդ նամակագրության մասին տե՛ս **Տեր-Մինասեան** 1908, էջ 238–259, հմմտ. **Բոգոյան** 2016, էջ 663–693:

⁷⁸ Տե՛ս **Օրմանեան** 1912, սյուն 1305–1306, 1320–1323, 1333–1334:

⁷⁹ **Օրմանեան** 1912, էջ 1294–1299, 1309–1312:

նիի, եգիպտական Աղեքսանդրիայի, Անիի, Մարաշի, Աղթամարի առանձին, երբեմն միմեանց հակադրվող կաթողիկոսական աթոռներ, թեպետ նրանց կողմից Հայոց եկեղեցու ավանդներից դավանածիսական մեղանչումներ չեն նկատվում⁸⁰: Կարելի է ընդգծել, որ հիշատակվածների մեջ Գրիգոր Բ-ը սատարում էր իր կողմից օրինված և ձեռնադրված Հոնիի, եգիպտական Աղեքսանդրիայի և Անիի եպիսկոպոս-տեղապահ-կաթողիկոսներին, որոնցից երրորդը՝ Անիի եպիսկոպոս Բարսեղն էր, որն արդեն Գրիգոր Բ հայրապետի գահակալության վերջին տարիներին աթոռակից կաթողիկոսի (1081–1105) կարգավիճակ էր ստացել: Հայոց կաթողիկոսական իշխանության ամրապնդման փորձ էր Մելջուկ տիրակալ Մելիք Շահի (1072–1092) իշխանության տարիներին Բարսեղ Ա կաթողիկոսի կողմից Հոնիում Փիլարտոս Վարաժնունու «հրամանաւ» կաթողիկոս ձեռնադրված Թեոդորոս Ալախոսիկին գահընկեց անելու որոշումը⁸¹: Գրիգոր Բ և Բարսեղ Ա կաթողիկոսների համատեղ պաշտոնավարության շրջանում է տեղի ունենում հաջորդ 1101/2 թ.⁸² Ծռագատիկը, որի ժամանակ Հայոց եկեղեցու տոմարական հաշվարկն առանձնանալով բյուզանդական, կաթոլիկ և Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա մի շարք ժողովուրդների հաշվարկից⁸³: Գրիգոր Բ-ը ստիպված էր առանձին նամա-

⁸⁰ **Օրմանեան** 1912, պուլն 1311–1312:

⁸¹ **Մատթեոս** 1898, էջ 241:

⁸² Այս թվականին է գրվել Պողոս Տարոնեցու առ Թեոփիստե թուղթը, տե՛ս **Քեօսէեան & Ալավերդեան** 2016, էջ 291–659:

⁸³ Այս հաշվարկին, ինչպես տեղեկացնում է Մատթեոսը, հետևում էին միայն հայերն, ասորիներն ու եբրայեցիները, որոնք զատիկը տոնում էին. «զոր սերմանեաց պիղծ հերետիկոսն Իռիոն, որ արկանէր գտօմարն ի յապրիլի հինգն և զլրումն լուսնին հանդիպեցուցանէր ի տօնն Ղազարու և յաւուր շաբաթու, զոր Հայք և Ասորիք և Եբրայեցիք արկանէին ի վեց յապրիլի, որ հանդիպեցուցանէր ի տօնի Ծաղկազարդին» (**Մատթեոս** 1898, էջ 286–187): Նման շեղում առաջին անգամ տեղի էր ունեցել 95 տարի առաջ, Վասիլ Բ Մակեդոնացու իշխանության տարիներին, որն ավարտվել էր վերջինիս կազմակերպած ջարդով: Այս անգամ, ասորիները ևս ընկրկում են բյուզանդական կողմի ճնշմանը և հետևում հին սովորույթից: Այս առիթով Գրիգոր Գ կաթողիկոսը գրում է իր հայտնի թուղթը ուղղված Եղես-

կով դիմել իր եկեղեցու բոլոր թեմերին, պաշտպանելու համար օգտագործվող տոմարական ավանդության ճշմարտացիությունը: Գրիգոր Բ-ը և նրա մի շարք աշակերտներ հայտնի են նաև հունարենից և ասորերենից կատարված թարգմանություններով, որի համար կաթողիկոսը ստացել է Վկայասեր մականունը:

Կիլիկիայում նկատվում են նաև հայ և բյուզանդական իշխանների բախումներ միմեանց և հոգևոր իշխանությունների հետ, որի հիմքում միմեանց եկեղեցիների և ազգաբնակչության նկատմամբ մեծապետական մոտեցումներն էին: Այդպիսի օրինակ է Գագիկ Ա շոտյանի կողմից Կեսարիայի Մարկոս եպիսկոպոսի սպանությունը, որին հաջորդել է բյուզանդական Մանտալե իշխանների կողմից Բագրատունի թագավորագնի սպանությունը⁸⁴: Բարսեղ Ա (1105–1113) կաթողիկոսի իշխանության տարիներից հիշատակվում է Թորոս իշխանի կողմից վրեժի հողի վրա քաղկեդոնադավան Մանտալե եղբայրների սպանությունը: Թեպետ Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում Հայոց եկեղեցու և նրա նվիրապետական համակարգի ամրապնդման դարաշրջանը սկսվում է Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի (1113–1166) գահակալման շրջանից, այնուամենայնիվ նրա գահակալման սկզբում ևս մեկ հակաթոռ կաթողիկոսություն է հաստատում Աղթամարում Դավիթ Թոռնիկյանը: Գրիգոր Գ-ի գահակալման շրջանում ուժեղանում է գրական-մշակութային կապերը ասորական եկեղեցու հետ. Բար Սաումա վանքի հոգևորականների հետ համագործակցությամբ հայերեն են թարգմանվում Բար Սաումայի, Ս. Սարգիս զորավարի և Ս. Գեորգ Լիդիացու վարքերը⁸⁵: Կաթողիկոսը սկսում է ակտիվ դեր կատարել խաչակրաց պետությունների միջնորդությամբ կաթոլիկ եկեղեցու հետ փոխհարաբերություններում⁸⁶: Փոքրասիական տարածքները կորցրած բյուզանդական կայսրերի

իա-Ուռհայի քահանայից դասին, որի բնագիրը բերում է Մատթեոս Ուռհայեցին (**Մատթեոս** 1898, էջ 287–292): Տե՛ս նաև Augé 2007, p. 87–94:

⁸⁴ **Օրմանեան** 1912, սյուն 1293–1294:

⁸⁵ Տե՛ս Schmidt & Bozoyan 2022, էջ 141–156:

⁸⁶ Տե՛ս Օրմանեան 1912, սյուն 1365–1372, Augé 2007, p. 78–86:

կողմից Կիլիկիայի նվաճումից հետո, բյուզանդական եկեղեցու հետ փոխհարաբերությունների ակտիվացում է նկատվում, երբ Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը նվաճվում է Հովհաննես Բ Կոմնենոսի զորաբանակների կողմից⁸⁷: Երկրորդ խաչակրաց ռազմարշավից հետո, կաթողիկոսական աթոռն հաստատվում է Հյուսիսային Ասորիքի Հռոմկլա ամրոցում, մեծանում է եկեղեցու բարձրագույն իշխանության հեղինակությունը տարածաշրջանում: Հայոց կաթողիկոսները հաշտարար դատավորի դեր են ստանձնում Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հայկական իշխանությունների միջև: Մուսուլմանական տերությունները սկսում են Հռոմկլայի կաթողիկոսին նույնիսկ անվանել Հայոց խալիֆ⁸⁸: Այս հողի վրա սկսվում է Բյուզանդական պետության և եկեղեցու հետ՝ հանձինս Մանուել Ա Կոմնենոսի (1143–1180) և Միքայել Գ Անքիալոս (1170–1178) Կ. Պոլսի պատրիարքի հետ էկումենիկ փոխհարաբերությունների մի ժամանակաշրջան (1165–1178), որը շարունակվում է կաթողիկոսի եղբայր Ներսես Դ Շնորհալու (1166–1173) և Գրիգոր Դ Տղա (1173–1193) կաթողիկոսների գահակալման տարիներին: 1178 թ. Հռոմկլայում տեղի ունեցած ժողովը դարձավ այդ բանակցությունների բարձրակետը: Տարսնի արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին ի մի է բերում այդ ժամանակ փոխանակված վավերագրերը «Պատճառ Խնդրոյ Միաբանութեան» ժողովածոյի մեջ, իսկ բյուզանդական աստվածաբան Թեորիանոսը՝ իր երկու Տրամախոսություններում (*Διάλεξις*)⁸⁹: Եկեղեցական այդ բանակցություններին հայ և հույն հոգևորականների հետ միասին հաճախ մասնակցում էին նաև հակոբիկ ասորական եկեղեցու ներկայացուցիչները: Մանուել Ա Կոմնենոս կայսեր մահից հետո, հայբյուզանդական եկեղեցական փոխհարաբերությունները կրկին տեղատվության փուլ են ապրում, կայսրության մեջ սկսված խժոժությունների արդյունքում հալածանքի են ենթարկվում նաև հայոց եկե-

⁸⁷ Տե՛ս **Darrouzès** 1990, էջ 133–145; **Augé** 2007, p. 85; **Augé** 2011, p. 10:

⁸⁸ Տե՛ս **Բոզոյան** 2000, էջ 84, **Դանիելյան** 2016, էջ 199–287:

⁸⁹ Այդ ժողովածուների մասին տե՛ս **Բոզոյան** 1995, էջ 142–161, **Augé** 2011, p. 11–21:

ղեցու հավատացյալները, հատկապես Բալկաններում: Իսահակ Բ Անգելուս (1185–1195) կայսեր իշխանության տարիներին կողմերը կրկին փորձում են կարգավորել երկու եկեղեցիների միջև փոխհարաբերությունները⁹⁰, իսկ Տարսոնի արքեպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին կաթողիկոս Գրիգոր Չ Անավարզեցու և Ռուբինյան Լևոն Բ իշխանի հանձնարարությամբ 1196/7 թ. այցելում է Կ.Պոլիս և բանակցությունների ժամանակ ներկայացնում Հայոց եկեղեցու դիրքորոշումները⁹¹: Բարեկամական փոխհարաբերությունները այս տարիներին շարունակվում էին հակոբիկ-ասորական եկեղեցու, իսկ խաչակրաց Գ արշավանքին մասնակցելու, իսկ ապա, թագ ստանալու համար՝ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հետ⁹²: 1198/9 թ. Լևոն Ա Ռուբինյանին թագադրելուց հետո, եկեղեցական փոխհարաբերությունները ավելի սերտացան լատին եկեղեցու հետ: Վրացական թագավորության ուժեղացման հետ միասին նկատելի է Հայոց եկեղեցու դերը այդ պետության ներքին կյանքում, թեպետ վրաց եկեղեցին չէր դադարեցնում Հայոց եկեղեցու դեմ ուղղված քայլերը, որի համար օգտագործում էր նաև իր տարածքում ապրող քաղկեդոնական հայ ազգաբնակչությանը⁹³:

1204 թ. Դ խաչակրաց բանակների կողմից Կ. Պոլսի գրավումից հետո, տարածաշրջանում խիստ թուլացավ բյուզանդական եկեղեցին: Այնուամենայնիվ երկկողմ փոխհարաբերությունները շարունակվում են ժամանակ առ ժամանակ կողմերից որևէ մեկի, ավելի հաճախ՝ բյուզանդական կողմի նախաձեռնությամբ: Պահպանվել է 1213/4 թ. Կ.Պոլսի սինոդի անդամների և պատրիարք Միքայել Դ Ավտորեանոսի (1208–1214) ստորագրած վավերագիրը, որն ուղղված է Կիլիկիայի և Իսավրիայի թագավոր (թիք) Լևոն Ա-ին: Այդ վավերագիրը գրվել է Լևոնի եղբայր Ռուբենի դուստր Ֆիլիպեին Թեոդորոս Ա

⁹⁰ Այդ մասին է վկայում Իսահակ Բ-ի մեզ հասած նամակը Հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղային, տե՛ս **Bartikian** 1958, էջ 285–290: Տե՛ս նաև **Բոզոյան &** 2016, էջ 56–58:

⁹¹ Տե՛ս **Augé** 2011, p. 257–267:

⁹² Տե՛ս **Ter-Petrossian** 1989; **Բոզոյան &** 2023:

⁹³ **Բոզոյան &** 2023:

Լասկարիս (1208–1222) կայսեր հետ ամուսնացնելու ծրագրի հետ և պարտադրում է հայկական կողմին, ամուսնական ծեսը կատարել բյուզանդական կարգով, Ֆիլիպպեին կրկնամկրտելու միջոցով⁹⁴։ Բյուզանդական հաջորդ կայսր Հովհաննես Գ Վատացիսը (1222–1254) ևս նպատակ ունենալով Հայոց թագավորությանը դաշնակից ունենալ Իկոնիայի սուլթանության հետ պայքարում, Գերմանոս Բ-ի (1222–1244) նախաձեռնությամբ ընդառաջ է գնում հայոց առաջարկին և եկեղեցական միություն հաստատելու կոչով նամակ է ուղարկում Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցի (1221–1267) կաթողիկոսին։ Հաջորդ պատրիարք Մանուել Բ (1244–1245) պատրիարքը ևս փորձեց շարունակել բանակցությունները⁹⁵։ Կոստանդին Բարձրաբերդցու գահակալության շրջանում Հայոց եկեղեցին բավական գործունե փոխհարաբերություններ էր պահպանում նաև Հռոմի կաթողիկ եկեղեցու հետ, որի շրջանակներում էլ ավելի են արժևորվում նկարագրված վավերագրերը։ Քույր եկեղեցիների հետ փոխհարաբերություններում, Հայոց եկեղեցին փորձում էր պահպանել Հռոմի կաթողիկ և Կ.Պոլսի եկեղեցիների նկատմամբ հավասարակշիռ վերաբերմունք։ Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցու Գերմանոս Բ և Մանուկ Ա պատրիարքներին ուղարկած նույն «Հաւատոյ խոստովանութիւն»-ը 1239 թ. Պապական նվիրակ Տիմանչի ձեռքով ուղարկվել է նաև Հռոմ, Իննուկենտիոս Դ պապին (1243–1254)։ Այս վավերագրի հայերեն բնօրինակը պահպանվել է Վատիկանի առաքելական արխիվում (Archivum secretum Vaticanum, A.A.Arm. I – XVIII. 1804), իսկ բյուզանդացիներին ուղարկված վավերագրի ընդօրինակությունը հունարեն և լատիներեն թարգմանություններով՝ Ս. Պետերբուրգում պահպանվող Դուբրովսկիների արխիվում, իբրև Լեհաստանի թագավոր Հենրի Գ-ին (1573–1575) ժամանակի Հայոց կաթողիկոսի կողմից առաքված գրություն՝ ուր ներկայացված է Հայոց ուղղափառ հավատամքը⁹⁶։ Հիշատակված վերջին վավերագրերի հիմքում ընկած է Ներսես

⁹⁴ Տե՛ս **Բոզոյան & 2016**, էջ 62–65։

⁹⁵ Տե՛ս **Բարթիկյան 1995**, էջ 119–123, հմմտ. **Բոզոյան & 2016**, էջ 70–75։

⁹⁶ **Բոզոյան & 2016**, էջ 74–75։

Շնորհալու (1166–1173) «Հաւատոյ Խոստովանութիւն»-ը, որը ժամանակի ընթացքում դարձել է Հայոց եկեղեցու նվիրապետության կողմից ընդունված և միութենական բանակցությունների ժամանակ մյուս եկեղեցիներին ներկայացված ուղղափառության հանգանակը:

Կիլիկիայի Հայոց թագավորության վերջին տարիներից պահպանվել է Կ.Պոլսի պատրիարք Եսայասի (1323–1334) նամակները ուղղված Կիլիկիայի Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Բ Անավարզեցուն (1327–1341) և Լևոն Դ Լուսինյան թագավորին (1320–1342)⁹⁷: Այս նամակները գրվել են այն ժամանակ, երբ դեռ կենդանի էր Միքայել ԹՊալեոլոգոսի (1295–1320) հետ ամուսնացած, Լևոն Բ թագավորի դուստր Ռիթա (Մարգարիտա)-Մարիա-Քսենիան, որն ամենայն հավանականությամբ մահացել է 1333 թ. կամ դրանից հետո: Այդ նամակները սկսած Ֆ. Դյուգերից՝ թվագրվում են 1330/1331 թվականով⁹⁸: Մինչև Բյուզանդական կայսրության կործանումը հայտնի է ևս մեկ մերձեցում: Ֆլորենցիայի ժողովում Հայոց եկեղեցու նվիրապետության ներկայացուցիչ-հոգևորականը բյուզանդական եկեղեցու և Հռոմի ներկայացուցիչների հետ քննարկել է եկեղեցիների միության խնդիրը և ստորագրել փաստաթղթեր⁹⁹: Չնայած թափված ջանքերին, բոլոր բանակցություններն էլ էկումենիկ միության տեսանկյունից ավարտվեցին անարդյունք: Կ. Պոլսի բյուզանդական եկեղեցին չիրաժարվեց կայսերական պատվախնդրությունից, իսկ հայոց եկեղեցին փորձեց պաշտպանել սեփական նվիրապետական համակարգի ամբողջականությունն ու ինքնավարությունը:

Ավելի ուշ ժամանակներից հայտնի են Հայոց և բյուզանդական եկեղեցիների միջև բազմաթիվ բախումներ և դավանական վեճեր: Ուշ միջնադարում այդպիսի մի երկարատև բախման մասին է պատ-

⁹⁷ **Bartikian** 1954, էջ 290–295:

⁹⁸ **Բոզոյան &** 2016, էջ 76–82:

⁹⁹ Ֆլորենցիայի ժողովին իր մասնակցությունը բերած հոգևորականների և ժողովում հայ պատգամավորների մասին տե՛ս **Պալճեան** 1878, էջ 80–147, 299–301, ավելի մանրամասն՝ **Մանուկեան** 2020, էջ 68–79 :

մում Պաղեստինյան Կեսարիայի հույն եկեղեցու մետրոպոլիտ Պարթենիոս Աթենացին¹⁰⁰:

Հայոց եկեղեցու և հայ հոռոմների մատենագրական առընչությունները

Հայտնի է, որ Հայոց գիրն ու գրականությունը ստեղծվել են 405/6 թ. Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից: Հայ հոռոմներն իրենց ողջ պատմության ընթացքում հիմնականում օգտվել են այդ գրականությունից, նրանք նաև իրենց ներդրումն ունեն այդ մատենագրության հարստացման մեջ: Հայ հոռոմները և վրացադավան հայերը իրենց ծեսում օգտագործել են գրեթե առանց փոփոխությունների դեռևս Ե դարում Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից թարգմանված Նոր և Հին Կտակարանները (տե՛ս Անթիլիաս, ձեռ. թ. 223¹⁰¹): ԺԲ–ԺԳ դարերից պահպանվել են նրանց կողմից օգտագործված Ավետարանի ընդօրինակությունները: Պահպանվել են նաև մի շարք թարգմանություններ, որոնք կատարել են հայ հոռոմները հույն և վրաց մատենագրությունից¹⁰²: ԺԲ–ԺԳ դդ. վրացերենից հայերեն և հայերենից վրացերեն թարգմանված որոշ երկեր պահպանվել են մի շարք հայերեն¹⁰³ և վրացերեն¹⁰⁴ ձեռագրերում: Վրացական դավանանքի Պղնձահանք վանքի վանական Սիմեոն Պղնձահանեցին իր թարգմանած երկերի հիշատակարանում գրում է, որ մատենագրական գործունեությամբ նպատակ է ունեցել հարստացնել հայ՝ իր ազգային մատենագրությունը¹⁰⁵: Աթոնում պահպանված վավերագրերում ֆիքսված է հայ վանահոր՝ մայրենի լեզվով արված ստորագրությունը¹⁰⁶: Գրիգոր Բա-

¹⁰⁰ Տե՛ս Պարթենիոս 2008:

¹⁰¹ Ծնորհակալությունս եմ հայտնում Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսարանին և անձամբ՝ մատենադարանապետ Տեր Ծահան արքեպիսկոպոս Սարգիսեանին այդ ձեռագրի լուսապատճենը տրամադրելու համար:

¹⁰² Տե՛ս Ակիներան 1951, p. 225–266, Ղազարյան 2024, p. 62–65.

¹⁰³ Տե՛ս Ակիներան 1951, p. 21–22, 87–88, 90–91 և այլուր:

¹⁰⁴ Մուրադյան 2008:

¹⁰⁵ Բոզոյան 2023.

¹⁰⁶ Bartikian 1973.

կուրյանի Պետրիժոնի վանքի «Տիպիկոնի» հունարեն խմբագրությունից հայտնի է, որ այդ փաստաթուղթն ունեցել է նաև հայերեն տարբերակ¹⁰⁷, քանի որ վանքի հիմնադիրներից են եղել քաղկեդոնական հայերը: Հայ մատենագրության մեջ, ինչպես վերևում տեսանք, բազմիցս հիշատակվում են նաև հունադավան հայկական եկեղեցիներ, որոնք գտնվել են Անտիոքի Սև լեռներում, Աթոնում, Փոքր Հայքում, Տայքում, Գուգարքում և այլուր: Բյուզանդական և վրաց մատենագրություններին հայտնի են բազմաթիվ երկեր ընդդեմ Հայոց եկեղեցու:

Եզրակացություն. Դ դարի սկզբին քրիստոնեությունն ընդունած Հայաստանում եկեղեցական կազմակերպությունը Տիեզերական եկեղեցու անմիջական ենթակայության ներքո էր, Հայաստանի գլխավոր եպիսկոպոսապետին ձեռնադրում էին Կեսարիայի եպիսկոպոսները: Պապ թագավորի իշխանության տարիներին Հայոց եկեղեցու գլխավոր եպիսկոպոսապետը սկսում է ձեռնադրվել տեղի եպիսկոպոսների և քաղաքական իշխանությունների ընդհանուր համաձայնությամբ: Ե դարի երկրորդ կեսից նկատելի է Սասանյան պարսից արքաների կողմից կաթողիկոսական թեկնածուների հաստատումը: Հայոց եկեղեցական ժողովներում քննարկվում և քննադատվում է Քաղկեդոնի ժողովի դավանաբանական բանաձևը, սկզբում իբրև արձագանք Չենոնի հենետիկոնի, իսկ հետագայում տեղի է ունենում Մերձավոր Արևելքի հակաքաղկեդոնական եկեղեցու հետ դիրքորոշումների համաձայնեցում, որը խրախուսվում էր Սասանյան Պարսկաստանի արքունիքի կողմից: Է դարում Այսրկովկասյան երեք եկեղեցիների խմբից բաժանվում է Վրաց եկեղեցին և միանում է քաղկեդոնականների ճամբարին: Արաքական տիրապետության ժամանակ ավելի է մեծանում Հայոց եկեղեցու հեռացվածությունը Բյուզանդական եկեղեցական կառույցներից: Վերջապես, Հովհաննես Օձնեցին Հայոց եկեղեցու նվիրապետական համակարգը, դավանաբանական պատկերացումները և ծիսական ավանդությունը հայտա-

¹⁰⁷ **Tipicon** 1978, p. 120.

րարում է առաքելական ժամանակներից ավանդված: Եկեղեցին Հայաստանում դառնում է ազգային ինքնության կարևորագույն քաղաքիչներից մեկը: Հետայսու դավանաձիսական յուրաքանչյուր գիշում նշանակում էր նահանջ ազգային գաղափարներից, ինչպես նաև ինքնությունից: Բագրատունյաց շրջանում պետական կառույցների վերականգնման հետ միասին, թագավորական իշխանությունը լայն արտոնություններով է օժտում եկեղեցուն, որը դառնում է պետության ներքին և արտաքին քաղաքականության իրագործման կարևորագույն լծակներից մեկը: Բյուզանդական կայսրությունը Բագրատունյաց թագավորությունը մասնատելու համար օգտագործում է քաղկեդոնական և հակաքաղկեդոնական եկեղեցիների միջև պայքարը: Փորձելով իրեն ենթարկել Հայաստանը, բյուզանդական կայսրերը ամեն գնով թուլացնում են Հայոց եկեղեցու նվիրապետական համակարգը: Սելջուկյան ռազմարշավները ցույց տվեցին, որ Բյուզանդիայի նման քաղաքականությունը հանգեցրեց կայսրության Փոքրասիական տարածքների օտարմանը, որոնց վրա ստեղծվեցին Իկոնիայի սուլթանությունը և Դանիշմանյան ամիրայությունը: Այդ քաղաքականության շարունակությունը հանգեցրեց նաև ԺԴ դարի վերջին կայսրության ողջ փոքրասիական մասի հետզհետե կորստյանը և Բյուզանդիայի տարածքի վրա Օսմանյան կայսրության առաջացմանը:

THE ARMENIAN CHURCH'S RELATIONS WITH THE ECCLESIASTICAL CENTRES OF BYZANTIUM AND THE MIDDLE EAST

Azat Bozoyan

Summary

In his time John (Hovhannes) of Odzun (d. 728) proclaimed that the hierarchical structure, theological conceptions and the rite of the Armenian

Church were inherited from the time of the apostles. Along with the restoration of the public institutions in the Bagratid period (880s-1045), the Armenian authorities granted vast privileges to the Church, which turned into the most influential leverage for maintaining the inner and foreign policy of the state. In order to shatter the Bagratid Kingdom, the Byzantine Empire resorted to inciting conflicts between the Chalcedonian and anti-Chalcedonian Churches. Trying to subjugate Armenians and their territories at any cost, the Byzantine emperors weakened the religious structure of the Armenian Church. With the Seljuq raids of the 11th century we see that policy of Byzantium led to the Byzantine secession of the Minor Asian provinces where the Iconian Sultanate (or Sultanate of Rum, 1077-1308) and the Danishmandid State (1104-1178) were created by the Seljuq Turks. This continued with the gradual loss of the entire Minor Asian holdings of the Byzantine Empire and the emergence of the Ottoman Empire over the Byzantine territory.

Finally the capital Constantinople was taken in 1453. The history of Armenian-Byzantine church relations shows that the mentioned churches had multifaceted religious and cultural relations. Over the centuries, they have made attempts to settle religious differences. In the process, each of them created a unique culture and civil system, the study of which allows us to understand their role in the modern world. To understand the characteristics of these cultures, detailed studies of ecclesiastical and literary monuments are assumed.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ակինեան 1910 - ի. Ն. Ակինեան, Կիւրիոն կաթողիկոս վրաց. պատմութիւն հայ-վրացական յարաբերութեանց Եօթներորդ դարու մէջ (Քառասնամեայ շրջան Հայոց եկեղեցական պատմութենէն. 574–610). Պատմական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, Միխիթարեան տպարան,

Ակինեան 1922 - ի.Ն. Ակինեան, Թեոդորոս Ապիկուռա եւ Նանա Ասորի Հայաստանի մէջ. եւ Նանայի Յովհաննու մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը. – Նույնի, Մատենագրական հետազոտություններ. Քննութիւն եւ բնագիր, հտ. Ա, Վիեննա, Միխիթարեան տպարան [Ազգային մատենադարան, ՂԴ],

Ակինեան 1951 – ի.Ն. Ակինեան, Սիմէոն Պղնձահանեցի եւ իր թարգմանութիւնները վրացերէնէ, Վիեննա, Միխիթարեան տպարան [Ազգային մատենադարան, ՃԿԴ],

Ակինեան 1968 – հ.Ն. Ակինեան, Թուղթ Փոտայ պատրիարքի առ Չաքարիա կաթողիկոս Հայոց Մեծաց. – ՀԱ (ՁԲ տարի), թիւ 1–3, պուճ 65–100, թիւ 4–6, պուճ 129–156,

Ակինեան 1968b – հ.Ն. Ակինեան, Վահանայ Նիկիայ եպիսկոպոսի Բանք. – ՀԱ, թիւ 7–9, պուճ 257–280,

Ակինեան 1968c – հ.Ն. Ակինեան, Պատճեն թղթոյն Մեծի Հայրապետին Կոստանդինուպոլսի Փոտայ առ Աշոտ իշխանաց իշխան. – ՀԱ, թիւ 10–12, պուճ 439–450,

Ակինեան 1968d – հ.Ն. Ակինեան, Պատասխանի թղթոյն Փոտայ գրեալ Սահակայ Հայոց վարդապետի, հրամանաւ Աշոտայ իշխանաց իշխանի Հայոց. – ՀԱ, թիւ 10–12, պուճ 451–472,

Ալեքսանյան 2019 – Վ. Ալեքսանյան, Վահան Ա Սյունեցի կաթողիկոս Հայոց. – Բանքեր Երևանի համալսարանի. հայագիտություն, N 2(29), էջ 38–54,

Ալեքսանյան 2021 – Վ. Ալեքսանյան, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական հակամարտությունը 9-րդ դարի երկրորդ կեսին. – ՎԷՄ համահայկական հանդես, ԺԳ (ԺԹ), տարի, թիւ 2 (74), ապրիլ-հունիս, էջ 45–49,

Անանեան 1988/1989 – հ. Պ. Անանեան, Փոտ պատրիարքի թղթակցութիւնը Հայոց հետ. – Բազմավէպ, 1–4 (1988), էջ 7–41 ; 1–4 (1989), էջ 38–63,

Անանեան 1991 – հ. Պ. Անանեան, Բնութիւն հայ եկեղեցւոյ պատմութեան Ե. եւ Չ. դարերու շրջանին, Վենետիկ, Ս. Ղազար [Հայագիտական մատենաշար «Բազմավէպ» , թիւ 34],

Անասեան 1976 – Հ.Ս. Անասեան, Հայկական մատենագիտություն, հտ. Բ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն,

Արիստակես 1963 – Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցւոյ / Աշխատասիրությամբ **Կ.Ն. Յուզբաշյանի**, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն,

Ասողիկ 1885 – Ստեփանոս Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ,

Բարթիկյան 1954 – Հր. Բարթիկյան, Նոր նյութեր Կիլիկիայի հայկական պետության եւ Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների մասին. – Բանքեր Մատենադարանի, N 4, էջ 290–295 (վերահրատարակված՝ նույնի, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, Երևան 2002, էջ 35–39),

Բարթիկյան 1958 - Հ. Բարթիկյան, Նոր նյութեր Կիլիկիայի հայկական պետության եւ Բյուզանդիայի փոխհարաբերությունների մասին. – Բան-

քեր Մատենադարանի, N 4, էջ 285–290 (վերահրատարակված՝ նույնի, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, Երևան 2002, էջ 29–34),

Բարթիկյան 1966 – Հ. Բարթիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թագավորին. – ՊԲՀ, թ. 4 (35), 251–256,
Բարթիկյան 1973 – Հ. Բարթիկյան, Մեծ Լավրայի առաջնորդ (պոռտոս) Թեոկտիստոսի հայերեն ստորագրությունը. – Բանբեր Մատենադարանի, N 11, էջ 68–72,

Բարթիկյան 1995 – Հր. Բարթիկյան, Կիլիկյան Հայաստանի և Բյուզանդական կայսրության եկեղեցական փոխհարաբերությունները և դրանց քաղաքական ծախքերը. - Մշտանակ տարեգիրք, հտ. Ա, Երևան, էջ 119–123,

Բարթիկյան 2002 – Հր. Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հտ. Ա, Երևան, ԵՊՀ Աստուածաբանության ֆակուլտետ, 2002,
Բոզոյան 1995 – Ա. Բոզոյան, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների վավերագրերը (1165–1178), Երևան, «Գիտություն» հրատարակչություն,

Բոզոյան 2004 – Ա. Բոզոյան, Հայ կանոնական մտքի մի վառ դրսևորում Գրիգոր Նարեկացու միջավայրում (Հակոբ Ծպատեցու կանոնամեկնության թուղթը). – Էջմիածին, Բ–Գ, էջ 77–100,

Բոզոյան 2006 – Ա. Բոզոյան, Գիրք՝ նվիրված հայ կանոնագիտական մտքի զարգացման առաջին երեք դարերին. – Էջմիածին, Չ, էջ 101–117,

Բոզոյան & Անանյան 2009 – Ա. Բոզոյան, Շ. Անանյան, գրախ. **I. Dorfmann-Lazarev**, Arméniens et Byzantins à l'époque de Photius: deux débats théologiques après le triomphe de l'Orthodoxie, Lovanii, in aedibus Peeters, 2004 [CSCO, vol. 609, Subsidia tomus 117]. – Էջմիածին, Չ, էջ 116–126,

Բոզոյան 2016 – Ա. Բոզոյան, Գեորգ Հայոց վերադիտողի թուղթը Յովհաննես Աստուրց պատրիարքին. – ՄՀ, ԺԷ հատոր: ԺԱ դար, Երևան, էջ 663–693,

Բոզոյան & 2016 – Ա. Բոզոյան, Ռ. Շուքուրով, Վ. Տեր-Ղեվոնդյան, Գ. Դանիելյան, Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն,

Բոզոյան & 2023 – Ա.Ա. Բոզոյան, Գ.Գ. Դանիելյան, Մ.-Ա. Շեվալիե, Կիլիկյան Հայաստանը Մերձավոր Արևելքի եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերությունների փաստաթղթերում. վավերագիտության խնդիրներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն,

Բոգոյան 2023 – Ա. Բոգոյան, Ազգային ինքնության արտացոլումը Միմեոն Պոնձահանեցու մատենագրական ժառանգության մեջ. – Բանբեր հայագիտության, 1, էջ 16–27,

Գալստյան 1977 – Ե.Ա. Գալստյան, Հովհաննես Օձնեցուն վերագրված մի գրության հեղինակի հարցի շուրջ. – ՊԲՀ, 3 (78), էջ 245–253,

Գիրք Թղթոց 1901 – Գիրք Թղթոց. Մատենագրութիւն նախնեաց, Թիֆլիս, Տպարան Տ. Ռօտինեանց եւ Մ. Շարաձէ, [Սահակ Մեսրոպեան մատենադարան, Ե],

Դանիելյան 2016 – Գ.Գ. Դանիելյան, «Հայոց խալիֆան». – Ա. Բոգոյան (հրատ.), Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից միավորումների ընկալումներում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», հրատարակչություն, էջ 199–287,

Դիոնիսիոս 1938 – Դիոնիսիոս Բար Սալիբիի հականառությունը Հայոց դեմ / թարգմանեց ասորի բնագրի հ. Պօղոս Էսապալեան, Վիեննա,

Դրասխանակերտցի 2010 – Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց. – ՄՀ, ԺԱ հտ., Ժ դար. Պատմագրութիւն, գիրք Ա, Անթիլիաս-Լիբանան,

Եղիազարյան 2017 – Ա. Եղիազարյան, Աբաս Բագրատունի. Հայոց թագավոր, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն,

Եղիազարյան 2018 – Ա. Եղիազարյան, Վրաց Բագրատունիների թագավորության ձեկավորման գործընթացը, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն,

Եղիազարյան 2020 – Ա. Եղիազարյան, Աշոտ Գ Ողորմած. թագավոր Հայոց, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն,

Եզեկյան 2018 – Ա. արդ. Եզեկյան, Հովհան Մայրագոմեցու կյանքի եւ գործունեության շուրջ. – Էջմիածին, Չ, էջ 30–48,

Եզեկյան 2018a – հ. Ա. Եզեկյան, Դվինի 719 թ. եկեղեցական ժողովի պատմականության խնդիրը. – Էջմիածին, Է, էջ 47–54,

Չաքարիա – Չաքարիա Մելիտենացու (Հռետոր) «Ժամանակագրությունը». – Ասորական ազբյուրներ, Ա / թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ.Գ. Մելքոնյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1976 [Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 8],

Հակոբյան 2020 – Ա. Յակոբեան, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Ադուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (պատմա-բանասիրական քննութիւն), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչութիւն,

Հակորբյան 2022 – А. Акопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, Издательство “Гитутюн” НАН РА, 2022²,

Հարությունյան 2006 – Բ. Յարությունյան, Ե՞րբ է քրիստոնեությունը Հայաստանում հռչակուել պետական կրոն, – Հանդես Ամսօրեայ, ՃԻ տարի, ՎԻեննա, սիւն 133–227,

Ղազարյան 2016 – Գ. Ղազարյան, Հայոց մասնակցությունը չորրորդ Տիեզերածողովին. – Բանբեր Երևանի համալսարանի (հայագիտություն, հասարակական գիտություններ), թ. 2 (20), էջ 21–27,

Ղազարյան 2024 – Գ. Ղազարյան, Ուղղափառ Հայք, Երևան-Աթենք, հեղինակային հրատարակություն,

Քեօսէեան & Ալավերդեան 2016 – Յ. Քեօսէեան/Գ. Ալավերդեան, Պօղոս Տարոնացու մատենագրական ժառանգությունը. – Մատենագիրք Հայոց, ԺԷ հտ.: ԺԱ դար, էջ 291–659,

Կիրակոս 1961 – Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց / Աշխատասիրությամբ **Կ.Ա. Մելիք-Օհանջանյանի**, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն,

Կոզեռն 2012 – Պատմություն նշանաց, որ եղեն ի գուշակա առաջիկա աւուրցն, որ կատարեցաւ, ասացեալ Սուրբ վարդապետին Յոհաննիսի Կոզրան՝ Հայոց վարդապետի. - ՄՀ, ԺԶ հատոր: ԺԱ դար, Երևան,

Մանասերյան 1997 – Ռ. Մանասերյան, Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ; Արտաքին քաղաքականություն, պետական գաղափարաբանության պրոբլեմներ և քրիստոնեության ընդունում, Երևան, Արեգ,

Մանուկեան 2020 – Ա. Մանուկեան, Հայ եւ հռոմէական կաթոլիկ եկեղեցիներու միութեան վերջին փորձը Փլորենտիոյ մէջ եւ «decretum pro armenis» կամ «հրահանգ առ հայս» կոնդակը. - Մեն Արեւշատյան 90 / Ակադեմիկոս Մեն Արեւշատյանի ծննդյան իննսունամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր (22-23 մայիս, 2019 թ.), Երևան, էջ 58-94,

Մատթեոս 1898 – Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, տպարան Մայր աթոռոյ սրբոյ Էջմիածնի,

Մելքոնյան 2018 – Ս. Մելքոնյան, Միակամության վարդապետությունը միջեկեղեցական համատեքստում (7-րդ դարի առաջին կես). Թեկնածուականատենախոսություն, Երևան,

Մելքոնյան 2022 – Ս. Մելքոնեան, Թեոդոսուպոլիս/Կարինի ժողովում (632) ընդունուած դաւանագրի հարցը. – Բագմավէպ (ՃՁ տարի), թիւ 3–4, էջ 173–232,

Մելքոնյան 2024 – Ս. Մելքոնյան, Միականության վարդապետությունը միջեկեղեցական երկխոսության համատեքստում (630–633), Երևան (գիրքը հանձնված է հրատարակության) ,

Մուրադյան 2008 – Հայոց «Վարք սրբոց»-ի վրացական խմբագրությունը / Թարգմանությունը հին վրացերենից եւ ուսումնասիրությունը Պարույր Մուրադյանի, Ս. Էջմիածին,

Մուրադյան 2009 – Պ. Մուրադյան, Նշխարներ Դավիթ Կյուրոպաղատի և Տայքի Հայոց բարբառի մասին. – Էջմիածին, Ե, էջ 96–105,

Օրմանեան 1912 – Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը, յարակից պարագաներով պատմուած, Կ.Պոլիս, հրատ. Վ. Եւ Տէր-Ներսէսեան, հտ. Ա,

Պալճեան 1878 – Ա. Պալճեան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս և միութեան նոցա ընդ հռոմէական եկեղեցւոյ ի Փորենտեան սիւնհոդոսի, Վիեննա, ի Միսիթարեան տպարանի,

Պարթենիոս 2008 – Պարթենիոս Աթենացու Պաղեստինի Կեսարիայի մետրոպոլիտի Պատմություն Հունաց և Հայոց տարածայնության (Երուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի և տարածաշրջանի քրիստոնյա համայնքների ենթակայությանը վերաբերող) / հունարեն բնագիրը՝ Ա.

Պապադուպուկոս-Կերամեվսի, առաջաբանը, թարգմանությունն ու ծանոթագրությունները՝ Հր. Բարթիկյանի, Երևան [Մեսրոպ արք. Աշճեան մատենաշար, 39],

Սմբատ 1859 – Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ սպարապետի Հայոց որդւոյ Կոստանդեայ կոմսին Կոռիկոսոյ / ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանց՝ միաբան սրբոյ Էջմիածնի, Փարիզ, ի գործատան Կ.վ. Շահնազարեանց,

Տեր-Մինասեան 1908 – Ե. Տեր-Մինասեանց, Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնները ասորւոց եկեղեցիների հետ, Ս. Էջմիածին,

Տեր-Պետրոսեան 1989 – Լ. Տեր-Պետրոսեան, Ասորիների դերը հայկական Կիլիկիոյ մշակութային կեանքում, ԺԲ–ԺԳ դարերում, Վենետիկ – Ս. Ղազար,

Տեր-Վարդանեան & Սահակեան 2012 – Գ. Տեր-Վարդանեան, Ջ. Սահակեան, Խաչիկ Ա. Արշարունի կաթողիկոսի 976 թուականի կոնդակը՝

տրուած Դարաշամբի Սուրբ Ստեփանոս Նախապկայի վանքին. – Էջմիածին, Է, էջ 92–103,

Թորոսյան 2018 – Վ. Թորոսյան, Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը (ԺԱ Դարի կեսեր – ԺԲ դարի սկիզբ), Երևան, «Նաիրի»,

Վարդան 1862 – Հաւարումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանէս, Վենետիկ, Ս. Ղազար,

Վարդանյան 1969 – Վ. Վարդանյան, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908–1021 թթ., Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,

Յուզբաշյան 1974 – Կ.Ն. Յուզբաշյան, Ռոմանոս Լակապենոս կայսեր անհայտ հասցեատերը. – Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N1, էջ 35–44,

Abuladze 1944 – Ի. ԶԲՄԼԱԶԵ, ქართული და სომხური ლიტერატურული ურთიერთობა IX–X სს-ში : გამოკვლევა და ტექსტები (E.Abuladze, Georgian and Armenian Literary Relations of the ninth and tenth Centuries : Study and Texts), თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა,

Alpi 2009 – F. Alpi, La route royale (ὁδὸς βασιλική) Sévère d'Antioche et les Églises d'Orient (512–518), t. I–II, Beyrouth,

Ananian 1961 – p. P. Ananian, La date e le circostanze della consecracionedis. Gregorio Illuminatore. – Le Muséon, LXXIV, p. 43–73, 317–360,

Arutunova-Fidanean 2013 – B.A. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкедониты. Терминология. – Вестник ПСТГУ ИИИ: Филология, Вып. 5(35), с. 9–20,

Augé 2007 – I. Augé, Byzantins, Arméniens & Francs au temps de la croisade. Politique religieuse et reconquête en Orient sous la dynastie des Comnènes 1081–1185, Paris, Geuthner,

Augé 2011 – I. Augé, Église en dialogue: Arméniens et Byzantins dans la seconde moitié du XIIe siècle, Lovanii, in aedibus Peeters [CSCO, vol. 633, Subsidia, t. 124];

Bartikian 1978 – P. Бартикян, Об армянской памятной записи в грузинской рукописи, содержащей типик Григория Пакуриана. – Вестник общественных наук АН Арм. ССР, № 7, с. 97–101;

- Bartikian** 1988 – Р.М. Бартикян, О византийской аристократической семье Гаврас (ΓΑΥΡΑΣ - ΓΑΒΡΑΣ). – Историко-филологический журнал, № 1, 164–178;
- Bartikian** 1996 – R. Bartikian, Les Daurades à travers les sources Arméniennes. – in: “L’Arménie et Byzance. Histoire et Culture”, Paris, Publications de la Sorbonne, p. 19–30 [Byzantina Sorbonensia, 12];
- Beck** 1959 – H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München, C.H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung,
- Bilderstreit** 1980 – Der byzantinische Bilderstreit: sozialökonomische Voraussetzungen, ideologische Grundlagen, geschichte Wirkungen, Leipzig, Koehler & Amelang,
- Brubaker & J. Haldon** 2011 - L. Brubaker and J. Haldon, Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850: a history, Cambridge, University Press],
- Brubaker** 2012 – L. Brubaker, Inventing Byzantine Iconoclasm, London, Bristol Classical Press,
- Chaumont** 1969 – M.-L. Chaumont, Recherches sur l’histoire d’Arménie de l’avènement des Sassanides à la conversion du royaume, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner,
- Dagron** 1993 – G. Dagron, Le christianisme byzantin du VIIe au milieu du XIe siècle. – in: Histoire du Christianisme. t. 4: Evêques, moines et empereurs (610–1054). Paris,
- Darrouzès** 1990 – J. Darrouzès, Trois documents de la controverse gréco-arménienne. – REB 48, 89–153,
- Dédéyan** 2014 – G. Dédéyan, Autour d’Ašot II le Miséricordieux (952/953–977). – Mélanges Jean-Pierre Mahé, Paris, p. 225–230 [Travaux et mémoires 18],
- Djavahov** 1908 – И.А. Джавахов, История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века. – Известия Императорского АН, т. 34, с. 433–446, т. 39, 511–536;
- Dorfmann-Lazarev** 2004 – I. Dorfmann-Lazarev, Arméniens et Byzantins à l’époque de Photius: deux débats théologiques après le triomphe de l’Orthodoxie, Lovanii, in aedibus Peeters [CSCO, vol. 609, Subsidia tomus 117];
- Dorfmann-Lazarev** 2013 – I. Dorfmann-Lazarev, Travels und Studies of Stephen of Siwnik’ (c. 685–735). – in: Journal of Eastern Christian Studies, 68(3–4), p. 271–291,

- Draguet** 1924 – R. Draguet, Julien d'Halicarnasse et sa controverse avec Sévère d'Antioche sur l'incorruptibilité du corps du Christ. Étude d'histoire littéraire et doctrinale suivie des Fragments dogmatiques de Julien (Texte syriaque et traduction grecque), Louvain [Universitas catholica Lovaniensis. Dissertationes ad gradum magistri la Facultate Theologica consequendum conscriptes, Series II, romus 12],
- Evadian** 2008 – M.K. Evadian, Christination de l'Arménie, Retour aux sources, vol. II, L'œuvre de saint Grégoire l'Illuminateur, Lion,
- Garsoïan** 1988 – N.G. Garsoïan, Some Preliminary Precisions on the separation of the Armenian and imperial Churches: I. at the first five Oecumenical Councils / Offprint from ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ Essays presented to Joan Hussey, Porphyrogenitus, 249–285,
- Garsoïan** 1999 – N. Garsoïan, L'Église Arménienne et le Grand Schisme d'Orient, Lovanii, p. 283–398 [Corpus scriptorium christianorum orientalium, vol. 574, Subsidia tomus 100],
- Garsoïan** 2012 – N. Garsoïan, Interregium. Introduction to a Study on the Formation of Armenian Identity (ca. 600–750), Lovanii, in aedibus Peeters [CSCO, vol. 640, subsidia, tomus 127],
- Gouillard** 1979 – J. Gouillard, Gagik II défenseur de la foi Arménienne. – Travaux et mémoires, 7 (Paris), p. 399–418,
- Grazianskij** 2021 – M. Grazianskij, Kaisertum und Erbe des Konzils von Chalcedon, Stuttgart, Franz Steiner Verlag [Altertumswissenschaftliches Kolloquium, 30],
- Holmes** 2005 – C. Holmes, Basil II and the Governance of Empire (976–1025), Oxford University Press (գիրքը հեղինակի),
- Kazaryan** 2022 – Г.С. Казарян, «Армянские» правила Трулльского собора. – Метафраз, № 1 (7), с. 46–73;
- Maksudian** 1988/9 – K. Maksudian, The Chalcedonian Issue and the Early Bagratids. The Council of Širakawan. – REArm NS 21, p. 333–344;
- Maranci** 2003 – Ch. Maranci, The Architect Trdat: Building Practices and Cross-Cultural Exchange in Byzantium and Armenia. – Journal of the Society of Architectural Historians, Vol. 62, No. 3 (Sep.), pp. 294–305 /<https://www.jstor.org/stable/3592516/>,

- Marr** 1905 – Н. Марр, Арк’аун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах. – Приложение к Византийский Временник, т. XII, № 1–2 (1905), приложение,
- Martirossian** 2004 – A. Martirossian, Le livre des canons Arméniens (Kanonagirk’ Hayotc’) de yovhannés Awjnes’i: Église, droit et société en Arménie du IVe au VIIIe siècle, Lovanii, in aedibus Peeters,
- Mejendorf** 2013 – И. Мейендорф, Халкедониты и монофизиты после халкедонского собора. – https://azbyka.ru/otechnik/Ioann_Mejendorf/pashalnaja-tajna-stati-po-bogosloviyu/25,
- Muradyan** 1964 – П.М. Мурадян, Неопубликованная статья Н.Я. Марра об “Арк’ауне” (К столетию со дня рождения академика Н.Я. Марра). – Известия АН Арм.ССР, Общ. науки, № 12, с. 29–39,
- Muradyan** 2012a - П.М. Мурадян, Культурная деятельность армян-халкедонитов в XI–XIII веках. – Его же, Кавказский культурный мир и Армения, вып. II, Ереван, изд. “Гитутюн” НАН РА, с. 38–47,
- Muradyan** 2012b – П.М. Мурадян, Строительство и конфессия церкви Тиграна Оненца по памятникам эпиграфики. – Его же, Кавказский культурный мир и Армения, вып. II, Ереван, изд. “Гитутюн” НАН РА, с. 84–105,
- Nikolas** 1973 – Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters / Greek text and English translation by R.J.H. Jenkins and L.W. Westerink, Washington, Dumbarton Oaks [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. VI],
- Nikon** 2014 – Das Taktikon des Nikon vom Schwarzen Berge. Griechischer Text und kirchenslavische Übersetzung des 14. Jh. ediert von Christian Hannick in Zusammenarbeit mit Peter Plank – Carolina Lutzka – Tat’jana I. Afanas’eva. 1–2. Freiburg i. Br.: Weiher. LXXIV, 1276 S. (MLSDV 62);
- Ohme** 1990 – H. Ohme, Das Concilium Quinisextum und seine Bischofsliste: Studien zum Konstantinopeler Konzil von 692. Berlin [Arbeiten zur Kirchengeschichte, volume 56],
- Salaville** 1918 – S. Salaville, L’affaire de l’Hénotique ou le premier schisme byzantine au Ve siècle. – in: *Échos d’Orient*, t. 18, n° 114, pp. 255–265,
- Schäferdick** 1990 – K. Schäferdick, Konstantinopel. Ökumenische Synoden. III: Ökumenische Synode von 680/681 // TRE. Bd. 19,

- Schmidt & Bozoyan** 2022 – A. Schmidt, A. Bozoyan, Kolophone armenischer Übersetzer syrischer Literatur (12.–13. Jahrhundert). – Արևելյան աղբյուրագիտություն – 3, էջ 141–156,
- Silvas** 2005 – Anna M. Silvas, *The Asketikon of St. Basil the Great*, Oxford,
- Tipicon** 1978 – Типик Григория Пакуриана / *Введ., пер. и коммент.* В.А. Арутюновой-Фиданян, Ереван,
- Townsend** 1936 – W.T. Townsend, “The Henotikon Schism and the Roman Church.” – *The Journal of Religion*, vol. 16, no. 1, pp. 78–86. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/1196890>. Accessed 16 Feb. 2024,
- Van Esbroeck** 2001 – M. van Esbroeck, *L'encyclique de Komitas et la réponse de Mar Maroutha /617/*, – “*Oriens Christianus*”, 85, p. 162–175,
- Vogüé** 2003 – Adalbert de Vogüé, ‘L’influence de saint Basile sur le monachisme d’Occident’, in: *Revue Bénédictine* 113:1, pp. 5–17,
- Yuzbashyan** 1988 – К.Н. Юзбашян, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв., Москва, издательство «Наука», Главная редакция восточной литературы,
- Zekiyan** 1982 – R.P. Boghos Levon Zekiyan, La rupture entre les Églises Géorgienne et Arménienne au début du VIIe siècle. -in: *Revue des Études Arméniennes*, n.s. t. XVI,